

Het (vergeten) concentratiekamp Stalag XB Sandbostel

Piet Dam

Bij het ontruimen van concentratiekamp Neuengamme en zijn buitenkampen was een van de bestemmingen het krijgsgevangenenkamp Stalag XB te Sandbostel, gelegen in Kreis Bremervörde. Hoewel een gedeelte van dit kamp slechts in april 1945 gebruikt is als opvangkamp voor concentratiekampgevangenen, zijn er tijdens de voettochten en treinreizen daarheen vele duizenden doden gevallen. Aangekomen in het kamp ontbrak het aan voedsel, medische verzorging, huisvesting etc. wat eveneens zijn tol eiste. Zo ook het uitbreken van een tyfus epidemie. Wanneer het kamp op 29 april 1945 door de Engelsen bevrijd wordt treffen deze nog nauwelijks levende - slechts met huid overtrokken - skeletten aan en honderden dode lichamen. Vanuit het concentratiekamp Neuengamme en zijn buitenkampen werden 499 Nederlanders op transport gesteld, slechts 176 keerden terug.

Transporten naar Sandbostel

<u>Vertrekplaats</u>	<u>vertrek</u>	<u>reisduur</u>	<u>aankomst</u>	<u>aantal</u>
Wilhelmshaven (deels lopend)	5 april	13 dagen	18 april	700
Bremen-Riespott (lopend)	7 april	2 dagen	9 april	869
Hamburg Neuengamme	} 8 april	10 dagen	18 april	2000 (Bergen-Belsen)
In Schneverdingen aangekoppeld	} 11 april	7 dagen	18 april	2000 (mogelijk uit Bremen)
Bremen-Farge (lopend)	} 11 april	3 dagen	14 april	? "gezonden"
Bremen-Farge via Hamburg	} 10 april	7 dagen	17 april	? "zieken"
Hamburg Spaldingstrasse	} 13 april	3 dagen	16 april	2000
Idem	} 17 april	2 dagen	18 april	
Hamburg Dessauer Ufer	14 april	2 dagen	16 april	800
Hamburg Bullenhusen Damm	21 april	2 dagen	23 april	592
Hamburg Stülckenwerft	21 april	2 dagen	23 april	230

De gevangenen in de treinen zaten in afgesloten wagons, zonder enig zicht naar buiten, in het donker, dag en nacht waren hetzelfde. Met 60 tot 80, ja zelfs met 100 man opgesloten. Stinkende wagons waar sanitaire voorzieningen ontbraken en men eenvoudig zijn behoefte niet kon doen dan op de plek waar men zat of lag. Zonder enige verzorging, dagenlang zonder eten of drinken. Ziek, verzwakt en uitgeput, oriëntatie was bijna niet mogelijk. Ondertussen stierven er velen, de lichamen werden opgestapeld in een hoek of omdat de lichamen minder hard zijn dan de vloer werd er op gezeten. Onderweg werden deze lichamen naamloos in een massagraf gelegd langs de spoorlijn, of overhandigd aan een burgemeester. Uit diverse getuigenverlagen blijkt dat het moeilijk is de juiste datum op te geven, hetgeen gezien de omstandigheden begrijpelijk is. Deze treinen gingen tussen de andere transporten door en reden veelal 's nachts. Hoge prioriteit werd gegeven aan troepen- en materieeltransporten tijdens de laatste hectische oorlogsdagen. Mede hierdoor stonden deze gevangentransporten langere tijden stil op een zijspoor, met kansen op beschietingen door geallieerde vliegtuigen.¹

Een beschrijving van zo'n transport met 2000 zieken wat vertrok op 8 april uit concentratiekamp Neuengamme met de trein op weg naar concentratiekamp Bergen-Belsen, en deze niet meer kan bereiken daar de geallieerde legers naderden. Dit kamp werd op 15 april bevrijd. (Twee voorgaande transporten met zieken vanuit Neuengamme zijn wel in Bergen-Belsen aangekomen.) Zij zwerven door Noord-Duitsland, heen en weer. Uiteindelijk zullen zij in het krijgsgevangenenkamp Stalag XB te Sandbostel ingesloten worden. Route van dit transport: 8 april vertrek uit Neuengamme; 10 april Lünenburg, Soltau 80 doden; 11 april Schneverdingen 62 doden; Wolterdingen 269 doden, in Wintermoor 56 en in Handeloh 64 doden; 13 april Hamburg Bergedorf 220 doden; Ludwigslust, Parchim; 14 april Malchow, Neubrandenburg; 15 april Hamburg Altona, Hittfeld; 16 april Buchholz; 17 april Bremervörde en 18 april Brillit, eindpunt trein, 300 doden. Totaal afgelegde afstand trein 880 km, rechtstreeks is de afstand 81 km.

Wanneer de evacuatietreinen uiteindelijk na kwellende lange dagen hun eindstation in Bremervörde of het landelijk gelegen station van Brillit bereiken, konden opnieuw vele gevangenen alleen dood uit de wagons geborgen worden. Met de aankomst van ieder transport herhaalden zich deze schokkende, huiveringwekkende beelden: levenloze of stervende, verzwakte lichamen werden tot een stapel samen gesmeten, voordat men ze in vrachtwagen, boerenwagen of kiplorrie naar Sandbostel reed. De overlevenden

vingen in vijf man brede rijen de voetmars van 12 km richting kamp aan. Aan het einde van het smalspoor in het kamp werden de kiplorries eenvoudig omgekiept waardoor dit tot ernstige verwondingen leidde bij de al verzwakte slachtoffers.

Inwoners van Bremervörde die de aankomst van gevangenen aanschouwde probeerden deze van voedsel en drinken te voorzien. Door de begeleidende SS-ers werd dit verboden, eten werd weggegooid en emmers met drinkwater omgetrapt. Hierbij waren plaatselijke NSDAP-leden ook van de partij. Wanneer aangekomene een bakkerswagen ontwaarden lukte het enkelen om brood te pakken te krijgen. Enkele van hen werden hierop door bewakers doodgeschoten. Bij aangekomen transporten waren wel eens vluchtpogingen die aanvankelijk succes leken te hebben, echter het bewakingspersoneel en ijverige NSDAP-ers hielden dan een kloppjacht. Dit resulteerde altijd in het doden van de verzwakte vluchtelingen. Bij latere aankomsten van transporten werd de omgeving van het Bremervörder-station afgesloten, waardoor de bevolking geen ooggetuigen kon zijn van de in erbarmelijke toestand verkerende gedeporteerden en vele lichamen die uit de wagons werden gehaald.

Concentratiekamp Stalag XB Sandbostel

Dit kamp is gelegen in een veengebied bedekt met struikheide; het stroomgebied van de Oste. Nat en schrale vlakte waar de wind vrijspel heeft. Afgelegen boerderijen met veeteeltbedrijven. Een streek waar turf werd gestoken. Het kamp Stalag XB (Tien B) was een van de grotere krijgsgevangenenkampen van de Wehrmacht. Afmetingen ca. 700 x 500 m, met ca. 93 - overwegend - houten barakken, in diverse maten. De grote met een capaciteit van 240 personen per barak, de kleinere van 160 tot 200 man. Oorspronkelijk een kamp gebouwd in het veengebied door vrijwilligers in 1932. Vanaf 1 september 1939 in gebruik genomen als krijgsgevangenenkamp. In totaal zijn er gedurende de oorlogstijd meer dan 1 miljoen gevangenen van 46 nationaliteiten in het kamp geweest. De manschappen van de Landeschützen, benodigd voor de bewaking, werden ondergebracht in een op 500 m westelijk gelegen voormalig RAD-kamp in buurtschap Heinrichsdorf. In de loop van de tijd werden de krijgsgevangenen naar nationaliteit gegroepeerd ondergebracht in de aanwezige houten barakken. De bezetting ging gelijk op met de opmars van de Duitse troepen. In april 1941 had men ten zuiden van de kampstraat een gedeelte afgezet, waar twee kampen voor gevangengenomen bemanningen van geallieerde schepen kwamen: het marinekamp (Marlag) en het interneringskamp voor burgerschepelingen (Ilag). Deze kregen een betere verzorging dan de geïnterneerden in de andere kampdelen. Om onrust te voorkomen had de Wehrmacht het Marlag en Ilag streng van de rest - het Stalag (Mannschaftslager) en Oflag (Offizierslager) - geïsoleerd. Tot het complex van Stalag XB behoorde ook een klein kamp voor gestrafte krijgsgevangenen ("Sonderlager"), gelegen op ca. 1,5 km in zuidwestelijke richting in het veengebied.. Ongeveer 600 m noordoostelijk bevond zich sinds juni 1940 een hospitaal, Reservelazerett XB van de Wehrmacht, een van de grootste in dit gebied met een capaciteit van 1750 bedden. Hier werden zieke krijgsgevangenen door eveneens gevangenen zijnde (25 à 30) artsen geopereerd en verzorgd. Het hospitaal diende ook voor opvang en als verzamelcentrum van alle bedlegerige zieke krijgsgevangenen uit het Wehrkreis X, die naar hun geboorteland mochten terugkeren. In Sandbostel is ook een grote krijgsgevangenenbegraafplaats gerealiseerd.

Vanaf april 1945 werd Stalag XB door de SS Sandbostel ook gebruikt als doorgangs- en opvangkamp van het concentratiekamp Neuengamme en zijn werkcommando's. In het met extra aangebrachte ondoordringbare draadversperring van het Stalag afgescheiden Marlag, met een oppervlakte van 200 x 250 m, bevonden zich 18 woonbarakken. Dit gedeelte werd onder het commando van de SS gesteld, die zich bediende van de hulp van 26 met knuppels uitgeruste kapo's. In dit gedeelte hadden de Wehrmachtmanschappen en krijgsgevangenen geen toegang. De SS huisvestte in de barakken 65 en 67 gelegen in de direct aangrenzende corridor.

In de gedeeltelijk gesloopte, verwaarloosde en lekkende barakken, met ramen zonder glas, waarin alles ontbrak, was geen enkel bed, geen bundel stro, geen wollen deken of soortgelijke dingen, zoals bijvoorbeeld etenskommen en bestek. En wat er aanwezig was, was kapot. In plaats hiervan hopen rottend afval en veel ongedierte: luizen, vlooiën en wantsen. Vlektyfus en dysenterie heersten hier. De gevolgen waren: iedere dag groeide de stapel lichamen op de appèlplaats in de zon. Midden in het kamp was een poel. Grotendeels was deze met vuiligheid gevuld. In het hierin staande water wisten zich de gevangenen, die zich nog tot daar konden voortslepen. Anderen deden hun behoefte in het water. Weer anderen dronken steeds daaruit, terwijl weer anderen gebrek hadden aan water. De latrines waren verschrikkelijke gebouwen. Alles vuil, en een akelige stank. De brillen waren door dysenteriezieken met bloed bevuild. Het was hier een ware besmettingshaard. Naar schatting waren er in de barakken van het Marlag ongeveer 9500 gevangenen ondergebracht. Daar de barakken niet toerijkend waren voor het huisvesten van dit aantal, werden de

gevangen onder knuppelslagen van de kapo's naar binnen geperst. Het is dan ook begrijpelijk dat zieke en zwakke gevangenen nog meer te lijden hadden daar er onvoldoende zit- en ligruimte was. Aanvankelijk werden de gevangenen 's nacht in de barakken opgesloten en konden geen gebruik maken van de latrines; men kan wel raden wat dit voor effect had met de dysenterie waar aan bijna iedereen leed.

De krijgsgevangenen die de binnenkomst van de gevangenen met lede ogen aanzagen en de roep om eten van hen beantwoordden, gooiden etenswaar over de draadversperring. Dit leidde tot felle gevechten tussen de gevangenen waarbij zelfs doden vielen. Hierop werd het door de kampleiding verboden om op deze wijze eten aan de gevangenen te geven.

Voor de nieuw aangekomen transporten is er niet altijd iets te eten; hadden zij tijdens de voet of treinreis eten moeten ontberen, in het Marlag kon dit ook gebeuren. En wanneer er iets te eten was gaf dit weer problemen bij het verstrekken. In de keuken, die in een afgescheiden kamp lag, was niet één etensgamel voorhanden. In een paar vuile kuipen werd het eten in de blokken gebracht, waarbij de één op de ander wachten moest, daar het aantal kuipen niet toereikend was. Vanuit de blokken werd het eten dan verdeeld, waar dan iedereen met een leeg conservenblik verscheen. Die te zwak waren, om eten te halen, werden door de massa weggedrukt en gingen zonder iets weg. En had men niets om het voedsel in te doen, dan had men geen eten. Het kon ook voorkomen, dat als je eten had kunnen bemachtigen, andere gevangenen die zich tot een groep gevormd hadden, het beetje eten met geweld zich toe-eigenden. Als het in dit soortgevallen tot een vechtpartij leidde schoten de bewakers op de vechtenden, waarbij dan doden vielen.

Door het nagenoeg niet verstrekken van voedsel en het mogelijk opzettelijk trachten het verhongeren van de gevangenen, trachtten de gevangenen in leven te blijven doorj alles wat enigszins eetbaar kan zijn eten. Weldra is geen grasspriet meer te vinden en worden er zelfs gevangen muizen en ratten rauw genuttigd. Het kan dan ook niet uitblijven dat er zelfs gevallen van kannibalisme plaatsvonden Er zijn gevallen bekend, waarbij weerloze gevangenen werden doodgeslagen om als voedsel te dienen.

Hongeropstand in de nacht van 19 op 20 april 1945

Aan het eind van de avond op 19 april tegen 22 uur begon de SS meerdere honderden tot lopen in staat zijnde gevangenen - volgens opgave tussen 500 en 2000 - samen te drijven. Fransen gevangenen berichtten, dat zij allen daarvoor aangewezen waren terwijl er ongeveer 1000 door de kapo's in een barak opgesloten werden. Andere gevangenen hadden zich voor de deur tegenover de keuken verzameld, waaronder enkele Duitsers. Verschillende aanwijzingen duiden erop dat het - al dan niet toevallig - vooral de nog in enigszins op krachten gebleven Fransen en Duitsers waren die tot het concentratiekamp-buitencommando Wilhelmshaven behoorden, wie de ophanden zijnde - nieuwe foltering van een transport te wachten stond.

Een luchalarm zorgde ervoor, dat de bewakers voor korte tijd verdwenen zodat nu alleen nog de wachttorens bezet bleven. Ieder, die nog tot enige krachtinspanning in staat was, benutte deze gelegenheid, om uit de keuken of het magazijn iets eetbaars te bemachtigen. Eén gevangene gelukte het, de elektrische bedrading te onderbreken en daardoor de schijnwerpers tot uitdoven te brengen. Er heerste toen een volkomen nachtelijke duisternis. De deur, die het "Marlag" van het keukengebouw scheidde, werd ingetrapt en de keuken en voorraadruimten werden opengebroken. Daarbij roofde de één brood en meel, en probeerde een ander met zijn handen soep uit een ketel te scheppen. Daarbij kon ieder afzonderlijk alleen op zijn eigen krachten vertrouwen en. Vermoedelijk omdat zij vreesden, door de uitgebroken gevangenen omgebracht te worden, openden de posten op de wachttorens het vuur. De salvo's uit de machinegeweren drongen door de barakwanden heen en doodden of verwondden ook gevangenen, die aan deze oproer in het geheel niet deelgenomen hadden. Achterblijvers als slachtoffers van deze nacht zijn de ca. 300 doden, of door kogels getroffen of in het gedrang doodgetrapt. Enkele tientallen gevangenen slaagden erin het kamp te ontvluchten. In de nog vroege ochtenduren van 20 april was de totale omvang van de gebeurtenissen in voorgaande nacht zichtbaar: overal verstrooid in het "Marlag" en vooral rondom het keukengebouw lagen doden en gewonden; enkelen bevonden zelfs in de soepketels. In dezelfde nacht verliet de SS met enige honderden concentratiekampgevangenen het kamp Sandbostel, die over een lange weg naar Flensburg gebracht werden.

Concentratiekampgevangenen onder de hoede van de krijgsgevangenen

Vele honderden concentratiekampgevangenen hadden het Stalag XB weer moeten verlaten, doch duizenden anderen waren achtergebleven. Wat wachtte degenen, die zich voor de kogels van de bewakers in de barakken hadden kunnen redden? Onder de gevangenen groeide de spanning, zij verwachtten door de hongeropstand strenge, onbarmhartige represailles van de zijde van de kampleiding.

Dan eindelijk de bevrijding: "Rond het middaguur gaat de deur open, die het krijgsgevangenkamp van het concentratiekamp scheidde, en daardoor marcheert een groep van krijgsgevangenen officieren van

verschillende nationaliteiten binnen. Er wordt voor een appèl gefloten. Een officier neemt het woord *“Jullie zijn reeds vrij, maar de deuren van de kampen zullen nog voor enige tijd gesloten blijven tot de geallieerde tot ons komen. De Duitse kampleiding verklaart zich akkoord, dat wij uit het krijgsgevangenkamp het toezicht over jullie overnemen. De Duitsers nemen alleen formeel de bewaking over; niemand zal jullie tot arbeid dwingen, slaan of trappen. Jullie krijgen voedsel uit onze keuken. Wij zullen proberen, zoveel het ons mogelijk is, jullie ook geneeskundig te verzorgen. Onze gevangenen hebben enige levensmiddelen verzameld, die wij meteen verdelen zullen. Denk echter daaraan, dat er niet meer op eigen houtje gehandeld mag worden, zoals in de afgelopen nacht gebeurd is. Ik verzoek geen overval meer op de voorraden van het kamp te verrichten, want dat leidt tot niets, hoogstens tot nieuw lijden. De ware vrijheid is niet meer ver. De geallieerden trekken op in de richting van ons kamp, en nog slechts dagen of slechts uren scheiden ons van het openen van de poorten. Wij moeten elkaar helpen. Wij willen alles wat mogelijk is doen, zodat jullie allen het ogenblik van de vrijheid beleven.”*

In plaats van urenlange, onaangename staan-appèls voor de SS-beulsknechten komt de aankondiging van hulpverlening en voeding. De fundamentele verandering van de situatie in Stalag was mogelijk geworden door de “samenwerking” van de Duitse kampleiding en een kleine groep van vertrouwensmannen van de krijgsgevangenen. Hoewel over het precieze verloop van de onderhandelingen op de voormiddag van 20 april niets bekend is, wijzen verscheidene feiten erop, dat onder de druk van de situatie - oproepen door de verhoudingen in het “Marlag”, de al hoorbaar naderbij komende geallieerden, en door het ultimatief optreden van de vertrouwensmannen - de Duitse stafofficieren geen andere keus hebben dan in te stemmen en medewerking te verlenen aan het kampcomité. Naast het krijgsgevangenencomité verzorgt het Duitse bestuur zelf bijstand en organiseert in eigen beheer vooral hulp aan de gedeporteerden, waarbij een deel van de bewakers - voorzien van armbanden van het Rode Kruis - ter zijde staat.

Ten eerste moest verhinderd worden, dat de nood nog groter zou worden. Daarom werd het “Marlag” door een Franse ordedienst, die enige dagen later door een snel samengestelde Sovjetmilitie is afgelost, streng van de andere delen van het kamp afgeschermd. Alleen zó viel te vermijden, dat de ontstane epidemische ziekten zich over het gehele Stalag konden verspreiden, en alleen zó waren de verzoeken om individuele voedselhulp (met als gevolg ongelukkige uiteenzettingen te moeten geven over wie wel of geen hulp kreeg) door de concentratiekampgevangenen te voorkomen. In het “Marlag” zelf had de ordedienst de rechtvaardige en ongestoorde verdeling van levensmiddelenrantsoenen kunnen waarborgen. Tenminste eenmaal kwam het echter tot een erg ernstig incident, waarbij een Franse soldaat aanzienlijk steekletsel in zijn onderlijf opliep, dat in het hospitaal operatief behandeld moest worden. Vanaf 23 april wordt de ordedienst - ter zelfverdediging - uitgerust met knuppels en geweren. (Het vermelden waard is op deze plaats de preventieve inhechtenisneming van de 26 in het kamp verblijvende kapo's om hem te beschermen tegen het lynchgerecht door de gevangenen.)

De meest dringende opruimwerkzaamheden in het “Marlag” en het begrafeniswerk werden overgenomen door Sovjet-krijgsgevangenen. Voor een gedeelte met hulp van enige landbouwers uit Sandbostel werden de doden allereerst naar de krijgsgevangenenbegraafplaats getransporteerd waar tot 23 april in een 29 bij 2 meter grote uitgraving, elke dag twee transporten - uitgevoerd met paard en wagen - “uitgeladen” worden, waarna het graf gedicht wordt. Daar op 24 april wegens de geallieerde opmars en steeds dichterbij komende gevechtshandelingen de Oste-Brucke in Sandbostel door Duitse soldaten opgeblazen werd, moesten de doden voortaan aan deze zijde van het water begraven worden. Iets terzijde van de weg tussen het kamp en het dorp ontstond een langgerekt massagraf voor gestorven Russen en Polen; twee andere worden binnen het kamp uitgegraven.

De verplegingsdienst zag zich voor twee problemen gesteld: ten eerste de regelmatige en toereikende verzorging van de gedeporteerden garanderen (voor de doelmatigheid werkte men nauw met de bewaking- en ordedienst samen). Ten tweede moest er op worden toegezien, dat de zieken in hun lichamelijke toestand verantwoord verzorgd werden, in de gegeven chaotische omstandigheden een voorlopig nauwelijks oplosbare opgave. Voor elke gevangene wordt in beginsel het dagelijkse voedselrantsoen van een westelijke krijgsgevangene gereserveerd, dat bijvoorbeeld uit haverhoutpap met suiker en vet, aardappelen en knolraap, koffie, melkpoeder, margarine en pastei bestaat. De verdeling wordt tweemaal per week verricht. Er kwamen inzamelingen onder de krijgsgevangenen, de pakketten van het Internationale Rode Kruis en de inbeslagname van de kampvoorraden, waartoe de hulpdiensten zich gedwongen zagen. Steeds weer proberen hongerige concentratiekampgevangenen hun rantsoen zonder inachtneming van hun eigen gezondheidstoestand of rekening te houden met die van anderen te verhogen. Zo worden ook, om de toebedeling per barak hoog te houden, de reeds gestorven gevangenen nog op de bezettingslijst opgevoerd. Dit moest door de tel- en identificatiedienst worden tegengegaan, wiers eerste maatregel daarin bestond de bewoners van de verschillende nationaliteiten van elkaar te scheiden en over de barakken te verdelen, zodat

voor elke barak een verantwoordelijke kon worden aangewezen, via wie de voedselverdeling controleerbaar kon worden gemaakt.

Parallel daarmee werden criminele gevangenen opgespoord en vastgezet, lijsten van gestorven en levende gevangenen opgesteld, hun identiteit opgespoord. Noodgedwongen moesten de resultaten onvolledig blijven: de criminelen probeerden zich te verbergen; veel gevangenen waren niet meer in het kamp, of niet in staat zich verstaanbaar te maken. Belgen en Italianen gaven zich uit als Fransozen, omdat zij daarvan voordeel verwachtten. Tussen de afzonderlijke barakken waren er ondanks alle ordemaatregelen steeds weer verschillen. In de hospitalen waar de scheiding van zieken naar nationaliteit reeds doorgevoerd was, waren de taalbarrières in talrijke gevallen onoverkomelijk. Zijn er toch nog gedeporteerden van het concentratiekamp van 17 nationaliteiten te samen. Een onmiddellijk uitgevoerde telling van (tot dan toe overlevende) concentratiekampgevangenen leverde het aantal 7358 op.

In het oorspronkelijke “Marlag” werden de gevangenen allereerst naar nationaliteit gescheiden en bovendien werd daarnaast een aparte barak voor de ernstig zieke gevangenen ingericht, waar de betreffende zieke van een eigen, daarvoor opgezette gezondheidsdienst zijn eerste geneeskundige hulp ontving. Deze dienst bestond uit artsen en verplegers van diverse nationaliteiten, bij wie zich na enige dagen medisch personeel uit het hospitaal aansloot. Na de eerste noodzakelijke maatregelen kon op 26 april de intensieve en omvangrijke verzorging van gevangenen aanvangen: zij werden gedoucht, ontluisd en gedesinfecteerd en hun enige bezittingen (kleding, schoeisel etc.) werden vernietigd. Nieuw aangekleed uit de voorraad van het kamp, kregen ze aansluitend onderdak in nog aanwezige barakken van het voormalige “Ilag” dat vooraf door de Poolse en Servische officieren was ontruimd. Ook hier was er het een aparte barak voor zieken (in eerste instantie voor gevangenen, welke aan dysenterie leden), en een andere barak was gereserveerd voor kinderen en jongeren. Het lukt deze door de krijgsgevangenen georganiseerde gezondheidsdienst om op die manier, tot de aankomst van de Britse soldaten, ongeveer 3000 personen te verzorgen en daarbij de verspreiding van epidemieën naar andere delen van de kampen te voorkomen. Vanaf de 25^e april waren de aan tyfus lijdende gevangenen streng afgeschermd en in het, op een kilometer van Stalag XB verwijderde, voormalige strafkamp ondergebracht. Daar verzorgde een groep van Franse (en vermoedelijk ook Russische) artsen en verplegers met volledige opoffering bijstand. Zij waren niet alleen continu aan een groot besmettingsgevaar overgeleverd, maar moesten - toen de oorlogshandelingen de omgeving van de kampen bereikt hadden - voortdurend zonder water en afgesneden van de verzorging door het hoofdkamp, doorgaan met hun werk.²

De bevrijding van het kamp

Als de Britse bevrijders op 29 april het kamp in Sandbostel bereiken, worden zij door de krijgsgevangenen enthousiast begroet. De gedeporteerden echter hadden vanwege hun zwakte veelal in het geheel niet de kracht om hun vreugde over de bevrijding tot uitdrukking te brengen of het ging - gezien hun geestelijke toestand - geheel aan hen voorbij.

De Britten nemen de volgende dagen het volledige bestuur van de kampen over en richtten in de directe omgeving verschillende geneeskundigenposten en hulpziekenhuizen op. De situatie, die de Britse soldaten bij de bevrijding van Stalag Sandbostel eind april 1945 aantreffen, karakteriseerde de kroniekschrijver van één van de eenheden met de woorden: *“De soldaten konden zich ervan overtuigen, dat het concentratiekampgedeelte van Stalag XB Sandbostel in verhouding even slecht is als dat van de beruchte kampen van Bergen-Belsen en Buchenwald.”*³

Concentratiekampgevangenen in Stalag XB

Telling van 29 april 1945

Nationaliteit	kamp I	kamp II			krijgsgevangenenkamp			totaal
		Volw.	Kind.	Ziekh.	Gev.	Kapo	tyfus	
Amerikanen	2							2
Belgen	28	173	9				4	214
Duitsers	10				104	6		120
Esten						1		1
Fransen	149	785	28			2	10	974
Grieken	114						2	116
Nederlanders	331				1	8	6	346
Hongaren	90		19					109
Italianen	115							115
Joegoslaven	15	74					7	96
Letten	40				1			41

Luxemburgers				1				1
Polen	555	736	57	4	8	34		1394
Roemenen				1		2		3
Russen	2013	882	27	1		43		2966
Spanjaarden	10					1		11
Tsjechen	19	116	4		1			140
<u>Zieken</u>				130				130
Totaal	3491	2766	144	130	113	26	109	6779

Waar in de tabellen een kamp I en een kamp II genoemd worden, sluit daarop de organisatie van de gezondheidsdienst, de desinfectering- en kledingvoorziening daarop aan. Kamp I, is het oorspronkelijke “Marlag”, Kamp II is het voormalige “Ilag”.

De na het vertrek van de SS op 21 april uitgevoerde telling van de concentratiekampgevangenen leverde een aantal van 7358 op. De nu verrichte telling van 29 april had als uitslag een totaal van 6779 gevangenen. Derhalve waren er 579 doden te betreuren.

Genezing en terugkeer

De Engelse gevechtstroepen werden snel opgevolgd door verschillende geneeskundige eenheden, die zich inspanden om het door de gevechtshandelingen en in de eerste plaats de bevrijding van het kamp ontstane chaos onder controle te krijgen. Ten eerste had, als direct gevolg van de gevechtshandelingen, het 19th Field Ambulance (19 F.A.) werk te doen: met tyfus geïnfecteerde gevangenen, die door de door tanks gemaakte bressen in de omheining ontsnapt waren, moesten weer in het kamp teruggebracht en daar geïsoleerd worden. Fatale gevolgen vertoonde de vrijgevigheid van de infanteristen. Zij hadden hun gevechtsrantsoenen blindelings onder de ernstige zieken verdeeld, wiens uitgemergelde lichamen echter het normale voedsel niet meer verdragen konden, met het gevolg dat het aantal overlijdensgevallen onder de gedeporteerden voor korte tijd duidelijk toenam.

Op 30 april begonnen de werkzaamheden door de soldaten van het 3th British Field Dressing Station (3 F.D.S.) in het Stalag XB Sandbostel, met een eenheid, die haar standplaats in het Marinekamp te Zeven behield en die van daaruit met ingang van tweede helft mei (12-05-45 t/m 09-06-45) een herstellingsoord resp. evacuatiecentrum in Seedorf verzorgden, en tevens belast zijn met de organisatie voor het overbrengen van bevrijde en gedeeltelijk genezen (10 C.C.S.) Stalag XB-gevangenen naar hun geboorteland. Een eerste maatregel bestond op 1 mei in het uitreiken van papier en pennen aan de gedeporteerden: het bericht van hun bevrijding en spoedige terugkeer zouden de familie of directe nabestaande(n) thuis zo snel mogelijk medegedeeld worden. Vaak was dit het eerste levensteken na maanden of jaren. (In niet weinige gevallen op tragische wijze ook het laatste, daar sterfgevallen onder de bevrijde de eerste tijd zeer hoog bleef en pas langzaam afgebouwd kon worden.) Ondanks deze eerste en belangrijke maatregel schenen de Engelsen in het geheel niet voldoende voorbereid te zijn op de omvang van de ellende, die zij aantroffen. Zij lieten daarom de medische verzorging in het kamp en leiding voorlopig verder in handen van de internationale, uit de rijen van de krijgsgevangenen voortgekomen kampcomités; wier werkzaamheden al in de dagen van vóór de bevrijding echter zeer moeilijk geworden waren: de strenge scheiding (isolatie) tussen kamp I en II was afgelopen met als gevolg hiervan kwam het nu ook in kamp II tot tyfusgevallen. Afstemmingsproblemen tussen Engelsen en Fransen vererger bovendien ook nog de problemen. Nadat de voorbereidende werkzaamheden van de Franse krijgsgevangenen in het kampcomité en de verschillende diensten door het in aanvankelijk ondoordachte optreden van de Britse gevechtstroepen gevaarlijk geworden waren, ervoeren zij weldra, dat hun medewerking en hun raadgevingen met betrekking tot de algehele overname van de verantwoording door de Britse diensten niet werd gevraagd en zo bijvoorbeeld de reeds dagen ervoor door het kampcomité voorziene noodzakelijke herbesteding van door de Duitse kampleiding gebruikte barakken bij de kampingang tot noodziekenhuis voor gedesinfecteerde gedeporteerden pas op 2 mei begon.

Op 2 mei had ondertussen het 10th British Casualty Clearing Station (10 C.C.S.) het 3th British Field Dressing Station (3 F.D.S.) in het kamp afgelost, en aansluitend hadden zij eerst de aanvoer van medicamentenvoorraden en personeel georganiseerd en bovendien daarnaast in de kazernes op terrein van het huidige Heinrichsdorf nog een provisorisch ziekenhuis onder de naam “Clearing Station of Sandbostel” ingericht. Op 6 mei betrokken zij voorgoed het kampstation van Sandbostel namen vanaf nu de volledige verantwoording voor de medische hoofdverzorging en de uiteindelijke opheffing van Stalag XB op zich.

Na een ogenschijnlijk onvermijdbare, door talrijke problemen gekenmerkte overgangsfase is dus op de 6^e mei de tweede start gemaakt met het systematisch onderzoeken en verplegen van gedeporteerden en met de registratie van de opnamen in het hospitalen. Zowel uit kamp I als kamp II worden de zieken in de

provisorische ziekenhuizen gebracht, waar ze niet meer naar nationaliteit, maar in het bijzonder naar aard van de ziekte van elkaar worden gescheiden. De neiging van vele patiënten om ondanks hun lichamelijke uitputting weer rond te lopen, maakte het daarbij noodzakelijk om aan hun kleding gekleurde herkenningstekens aan te brengen, waaraan de soort van ziekte direct te herkennen was: geel voor tyfus, blauw voor tuberculose en roze voor alle andere ziekten, in het bijzonder de hevig heersende dysenterie.

Het samenbrengen van de patiënten naar de aard van hun ziekte bemoeilijkte zeker het identificeren. Ten gevolge van spraakverschillen en onbekendheid werden namen veelvuldig naar hun fonetische klank genoteerd, wat de opdracht van de internationale zoek- en gravendienst na de oorlog aanzienlijke moeilijkheden gegeven heeft.

Een volgende hindernis voor een volledige en exacte registratie van de patiënten was de hoge fluctuatie in de ziekenbarakken. Dagelijks moesten ontelbare nieuwe opnames en verwijzingen, maar ook sterfgevallen geregistreerd worden. Zodra de patiënten zich op weg naar verbetering bevonden, werden ze naar achterliggende ziekenhuizen gebracht en kregen een zogenaamd “shiplabel”, een van naam en nationaliteit voorziene gele envelop, waarop de aanwijzing over een eerste diagnose en reeds gekregen medische behandelingen werden bijgehouden. Uitwijkhospitelen werden te Rotenburg-Unterstedt, Bassum, Sulingen en Neuenkirchen bij Bremen/Schanewede ingericht. Op deze wijze konden de beide kampen I en II ongeveer midden mei 1945 ontruimd worden; uit de provisorische ziekenhuizen in en om het Stalag XB werden de laatste patiënten eind mei begin juni geëvacueerd. Op 3 juni 1945 beëindigde het 10th Casualty Clearing Station (10 C.C.S.) in Sandbostel haar werkzaamheden, zodat de geschiedenis van Stalag XB eigenlijk eerst met deze dag ten einde komt.⁴

De patiënten werden via het 10th Casualty Clearing Station in Sandbostel doorgezonden naar:

86th British General Hospital (86 B.G.H.)

Gestationeerd te Rotenburg-Unterstedt in het “Ausweichkrankenhaus der Bremer Krankenanstalten” van 08-05-45 t/m 06-07-45. Eerste opname van een ex-gevangene uit Sandbostel op 11-05-45.

7th Canadian General Hospital (7 C.G.H.)

Gestationeerd te Bassum van 29-04-45 t/m 25-05-45. Eerste opname van een ex-gevangene uit Sandbostel op 13-05-45. Op 28 mei 1945 werd de taak van deze eenheid overgenomen door:

8th British General Hospital (8 B.G.H.)

Eveneens te Bassum gestationeerd van 28-05-45 t/m 30-06-45. Eerste opname van een ex-gevangene uit Sandbostel op 28-05-1945.

Ziekenkamp gelegen te Neuenkirchen bij Bremen (Bremen-Farge)

Eerste opname van een ex-gevangene uit Sandbostel op 15-05-45.

3th British Field Dressing Station (3 F.D.S.) te Zeven

Het voormalige marinekamp is als herstellings- en evacuatiecentrum gebruikt voor ex-gevangenen afkomstig uit het 10 C.C.S. te Sandbostel van 12-05-45 t/m 09-06-45.

Verdere verzorging van de zieken

Op 1 mei werd begonnen met het ontsmetten van de concentratiekampgevangenen (op deze dag 287 stuks) en het overbrengen van hen naar het schone gedeelte. De daaropvolgende dagen per dag 300 man tot en met 6 mei. Gedurende deze periode waren er van de Engelse militairen 10 officieren/artsen en 112 overige geneeskundigen. Verder waren er 2 Duitse militaire artsen en 6 burgerartsen, 66 zusters met 185 huisvrouwen/meisjes werkzaam. Dagelijks stierven er 100 concentratiekampgevangenen aan tyfus in het geïsoleerde “tyfuskamp” buiten het Stalag.

Als gevolg van het ten tijde van de gevangenschap verstrekte “hongermenu” moest weer heel voorzichtig het lichaam weer gewend worden aan normale voeding en hoeveelheden. Hiervoor waren enkele “gewenningsdiëten ontwikkeld met minimale porties. Dit werd niet in dank afgenomen door de patiënten: “Zij wilden weer geen hongerijsden”. Het liefste propte zij zich vol met eten, hetgeen ook is gebeurd, wat tot sterfgevallen heeft geleid. Een bijkomend probleem waren de lichamelijke zwakke of door tyfus bewusteloze patiënten die niet in staat om voedsel op te nemen, deze moesten kunstmatig gevoed worden

Op 5 mei zijn de schoongemaakte barakken gereed voor het inrichten van een geïmproviseerd hospitaal binnen het kamp, omvattend: 6 houten barakken van 35 meter lang met een centrale hal en diverse kamers, waarin 200 patiënten per barak; 5 houten barakken waarin totaal 600 patiënten en 1 barak waar voorheen Duitse helpers verbleven met nog eens 200 patiënten. De totale capaciteit is dan 2000 patiënten. Er was geen verlichting en de watervoorziening viel regelmatig uit, waarbij het water niet geschikt was als drinkwater. Wel was er bad- en wasgelegenheid, maar de afvoeren waren verstopt zodat de vloeren onder water kwamen. Rond deze barakken was de grond smerig en bezaait met afval, puin, overblijfselen van allerlei rommel en poelen met stilstaand water. In deze barakken waren al spoedig 1500 patiënten, levende skeletten, naakt,

lijdend aan een acute ziekte dan wel aan de gevolgen van uithongering of dodelijke diaree. Tyfus kwam buitensporig veel voor maar separatie was onmogelijk. Elke patiënt had een stromatras en twee of zelfs drie dekens. De opname capaciteit die onvoldoende was - er waren ook zieke krijgsgevangenen - werd uitgebreid met naast het oprichten van een tentenkamp naast het Stalag. De opnamecapaciteit kwam hiermede op 3500 patiënten. 6 Mei waren er 1713 patiënten en nog 211 bedden beschikbaar, maar ook 137 doden te betreuren. 7 Mei er zijn 197 tyfusgevallen. Er zijn weer 199 mensen opgenomen. 10 Mei zijn in het hospitaal 2777 patiënten, terwijl de afgelopen week per dag 300 worden opgenomen, en er ook 300 sterven. Daarnaast is men van mening dat minstens nog een 2500 concentratiekampgevangenen in een hospitaal moeten worden opgenomen. Inmiddels is men overgegaan tot het vorderen van het ziekenhuis in Rotenburg-Unterstedt om dit in te richten tot het "86th British General Hospital". Op 11 Mei wordt begonnen met het overbrengen van de zieken naar het hospitaal in Rotenburg-Unterstedt, wat zal duren tot 15 mei. Uiteindelijk zijn er dan 1382 patiënten overgebracht. Maar er zijn ook weer 1529 nieuwe patiënten opgenomen in het kamphospitaal. De zieke kapo's worden in een aparte houten ziekenbarak ondergebracht. Deze wordt bewaakt niet alleen om ontvluchten, maar ook wraakacties op hen te voorkomen. Het aantal tyfuspatiënten is op 12 mei tot ca. 600 en op 16 mei tot 760 gestegen. Deze patiënten waren streng gescheiden van de overigen en mochten het hospitaal niet verlaten en ook geen bezoek ontvangen. Op 17 mei komen de laatste 92 zieken uit Sandbostel in het hospitaal aan.

Het Canadian General Hospital in Bassum was begonnen met het opnemen van patiënten, waardoor er op 18 mei slechts 1835 waren in plaats van 2184 op 12 mei. Door het inrichten van en overbrengen van patiënten naar herstellingsoorden/hospitalen in Farge, Seedorf en Bassum kan het geïmproviseerde noodhospitaal in Sandbostel gedeeltelijk ontruimd worden en op 3 juni verlaten de laatste 350 patiënten dit hospitaal. 25 Mei begint het afbranden van de besmette barakken in het concentratiekampgedeelte.⁵

Door de uitgebroken tyfusepidemie moest contact met de besmette personen vermeden worden. De besmettelijke tyfuspatiënten werden voorzien van een onuitwisbaar zwart kruis op hun voorhoofd. Deze mensen werden dan ook geïsoleerd van de overige gevangenen. Het op deze wijze merken van de zieken was bedacht door de arts dr. Barker. Voor het transporteren van de patiënten naar andere hospitalen werden deze voorzien van een herkenningsteken op het voorhoofd. Zo konden de wel en niet besmette zieken gescheiden worden gehouden en werd eventuele verdere besmetting voorkomen. De onderverdeling naar merkteken was: ‡ voor (vlek)tyfuspatiënten (een andreaskruis) en X dysenteriepatiënten (een maalteken).

Nederlandse concentratiekampgevangenen

Door de Nederlands arts dr. J.B. van der Weijden is, gedateerd 25 april 1945, een lijst vervaardigd van de op dat moment in het concentratiekamp verblijvende Nederlandse concentratiekampgevangenen. Voor zover deze arts kennis had van het overlijden, zijn deze landgenoten tot 1-5-1945 door hem vermeld. Deze lijst moet met enige voorzichtigheid worden gebruikt. Immers, de gedeporteerden hebben geleden aan ontberingen en zijn als gevolg hiervan in een slechte lichamelijke en geestelijke conditie. Velen zijn niet tot spreken in staat, weten hun naam niet en zijn in een totale waanzin of deze nabij. Ook kunnen zij zich bewust of onbewust onttrokken hebben aan deze registratie. Volgens deze opgave waren op 25 april 327 (waarvan 43 in hospitaalbarak, 53 zwak etc.), 27 april 321, en 1 mei 317 Nederlandse concentratiekampgevangenen aanwezig.

Een latere reconstructielijst, gemaakt door het Nederlandse Rode Kruis, vermeldt dat 336 Nederlanders zich op 24-4-45 in het kamp bevonden hebben. Hiervoor is gebruik gemaakt van de lijst d.d. 6 mei 1945, vervaardigd door personeel van het 10th British Casualty Clearing Station (10 C.C.S.), waarbij veel namen verbasterd zijn, doordat deze fonetisch werden genoteerd. Voorts een lijst d.d. 1 mei 1945 van A. Simons (verpleger) en verdere gegevens van de andere militaire hospitalen. Een telling, gehouden direct na de bevrijding van het kamp op 29 april 1945, vermeldt het aantal van 346 aanwezige Nederlanders

De persoonskaarten van een destijds aangelegde cartotheek over Sandborstel zijn opgenomen in de cartotheek van het totale archief van het Nederlandse Rode Kruis afd. Oorlogsnazorg. Dit archief omvat een cartotheek van circa 860.000 persoonskaarten met daarbij behorende dossiers van oorlogsslachtoffers.

Opvang en verzorging van zieke Nederlanders

Over zieke Nederlanders in de diverse hospitalen is het volgende bekend: na het vertrek van de SS-bewaking op 20 april zijn de door hen gebruikte barakken 65 en 67, gelegen tussen het Marlag en de keuken van het Ilag, tot verblijfplaats en hospitaal ingericht voor verpleging van zieke concentratiekampgevangenen. Een groot deel van de aangetroffen Nederlanders werd ondergebracht in enkele kamers van barak 67. Van de opnamen en verblijf van deze zieken is geen registratie bekend. Wel noemt dr. J.B. van der Weijden in zijn overzicht van de op 25 april 1945 aanwezige Nederlanders, dat 43 van hen verblijven in een hospitaalbarak.

Door verpleger A. Simons en de arts dr. K. Blad werd kamer 3 van barak 67 ingericht als ziekenkamer. Simons heeft in een notitieboekje het overlijden van de daar verpleegde Nederlanders bijgehouden.

10th British Casualty Clearing Station (10 C.C.S.) in het kamp Stalag XB te Sandbostel

Deze eenheid is vanaf 06-05-45 tot 03-06-45 aanwezig en neemt de zorg op zich van zieke concentratiekampgevangenen. Naast de hiervoor in gebruik zijnde barakken, wordt voor huisvesting tevens een tentenkamp opgericht. Uit de medische administratie blijkt, dat de eerste opnamedag 7 mei was. Er zijn 131 zieke Nederlanders behandeld, waarvan er 30 zijn overleden. In voorafgaande periode werden de bevrijde concentratiekampgevangenen, zoals reeds vermeld, in barakken ondergebracht en verpleegd door medegevangenen: artsen en verpleegkundigen. Het 10 C.C.S. werd geassisteerd door een groep doktoren en verplegers van het 11th British Field Dressing Station van 11-05-45 t/m 20-05-45. De medische leiding van het 10 C.C.S. had Colonel dr. F.S. Fiddes, in het burgerleven eerste assistent van de Deken der Medische Faculteit aan de universiteit van Edinburg.

86th British General Hospital (86 B.G.H.) te Rotenburg-Unterstedt

In gebruik van 08-05-45 t/m 06-07-45, opname eerste concentratiekampgevangene 11-05-45. De capaciteit van dit ziekenhuis is met tenten uitgebreid tot 4000 bedden. Hier zijn 107 Nederlanders verpleegd waarvan 58 overleden; van 54 personen waren nog de shiplabels aanwezig in de ziekenhuisadministratie. De genezen en ontslagen patiënten kregen hun shiplabel als herinnering mee. Door het ontbreken van andere administratieve gegevens kan het juiste aantal opgenomen patiënten niet nauwkeurig bepaald worden. Op 31 mei 1945 is een groep van 19 Nederlanders door een Nederlands Rode Kruis-konvooi overgebracht naar het herstellingsoord te Harreveld in Nederland.

7th Canadian General Hospital (7 C.G.H.) en 8th British General Hospital (8 B.G.H.) te Bassum

7 C.G.H. van 29-04-45 t/m 28-05-45, opname eerste concentratiekampgevangene 13-05-45 en 8 B.G.H. van 28-05-45 t/m 30-06-45, eerste opname concentratiekampgevangene 28-05-45. Hier zijn 18 Nederlanders behandeld, waarvan 2 in 8 B.G.H. zijn overleden. Vanaf 29-05-45 zijn Nederlanders doorgezonden naar repatriëringcentra: 822th Military Government te Bassum, of Netherlands Collecting Post te Bremen. Colonel Wright en Major Hamilton waren verbonden aan het 7 C.G.H.

Ziekenkamp in Neuenkirchen bij Bremen (Bremen-Farge)

Eerste opname van een ex-gevangene op 15-05-45. Uit de aanwezige stukken blijkt, dat in totaal 34 Nederlanders uit het 10 C.C.S. in dit ziekenkamp zijn opgenomen. Hiervan zijn 26 personen op 09-06-45 overgebracht naar het Stads- en Academisch Ziekenhuis te Groningen (Noodziekenhuis), terwijl er 8 voordien waren overleden.

3th British Field Dressing Station (3 F.D.S.) te Zeven

Het voormalige marinekamp is als herstellings- en evacuatiecentrum gebruikt voor ex-gevangenen afkomstig uit het 10 C.C.S. te Sandbostel van 12-05-45 t/m 09-06-45. Totaal zijn 46 Nederlanders geweest

Herstellingsoord te Harreveld (bij Lichtenvoorde)

Van de opgenomen zieke concentratiekampgevangenen in het 86th British General Hospital (86 B.G.H.) te Rotenburg-Unterstedt, worden door een Nederlands Rode Kruis-konvooi 19 personen uit dit hospitaal op 31 mei 1945 overgebracht naar het herstellingsoord in Nederland. Dit was vanaf november 1944 in gebruik als noodziekenhuis voor de Achterhoek en Arnhem met omgeving. Na de bevrijding is het tot november 1945 in gebruik geweest als herstellingsoord voor ondervoede en verwaarloosde ex-concentratiekampgevangenen.

Nood- en Ziekenhuizen te Groningen

Het voormalige schoolgebouw van de "Sint Franciscusschool" aan de Vinkenstraat 1, wordt ingericht als noodziekenhuis en mede gebruikt als herstellingsoord. In verschillende verklaringen wordt dit noodziekenhuis ook genoemd "Sanatorium Oranje" en "Het Buurthuis". Mogelijk was het destijds een dependance van het Stads- en Academisch Ziekenhuis Groningen. Door H.M. Walt van Praag was met instemming van het hoofd van de Medische Dienst van het Militair Gezag, overleg gepleegd met dit ziekenhuis voor opvang van de groep Puttenaren na hun repatriëring vanuit Sandbostel. Echter, als gevolg van de uitgebroken tyfusepidemie in het kamp, was overbrenging hierheen uitgesloten. Vanwege de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS) was een bureau opgericht die zocht naar politieke gevangenen in Duitsland en voor het transport naar Groningen zorgde. De gerepatrieerde werden dan opgenomen in het Academisch Ziekenhuis, Het Buurthuis of Noodziekenhuis in de Visscherstraat. Op 10 juni werden er 86 zieken uit Duitsland naar Groningen gebracht. Vanuit het ziekenkamp gelegen te Neuenkirchen bij Bremen-Farge en afkomstig uit het 10 C.C.S. te Sandbostel zijn in totaal 52 Nederlandse gevangenen van 10 C.C.S. overgebracht naar Neuenkirchen. Hiervan zijn 19 voor 05-06-45 en 25 op 09-06-45 overgebracht naar het Stads- en Academisch Ziekenhuis te Groningen. Het laatste transport hierheen is op

10 juli 1945. Vanuit andere kampen worden ook oud-gevangenen gebracht zoals uit het ziekenhuis te Neustadt.

Ook naar andere locaties mensen werden overgebracht om te herstellen zoals het Rode Kruis Sanatorium Santpoort te Bloemendaal en het Sanatorium "de Heuvel" te Vaals.

Niet onvermeld mag blijven dat de gevangenen - voor zover dit mogelijk was - medische hulp van medici ontvingen die zelf ook ingesloten waren. Tijdens de transporten, in de buitenkampen en het moederkamp gaven deze onder meest primitieve omstandigheden, zonder medicijnen, geneeskundige ondersteuning en voerde zij met gebrekkige hulpmiddelen operaties uit, wat vele levens heeft gespaard. Van Stalag XB zijn bekend de artsen: dr. K.O.H. Blad (chirurg), dr. J. W. Brinkman (k.n.o. arts ⚕ 15-05-45), dr. A. van Dantzig (pas afgestudeerd), dr. J. Elzas, dr. J.A. Hoeksema, dr. S. van Nooten (⚕ 24-05-45), J.A. de Roos (tandarts, werkte als arts) dr. D. van Vugt (gynaecoloog ⚕ 23-04-45), dr. J.B. van der Weijden (zenuwarts) en dr. D.T. Wiesebron. Van de verplegers zijn bekend: A.A. van Lieburg, A. Simons, M. Vrolijk en H. Wientjes. Zelfs na de bevrijding en verblijf in het hospitaal keerden dokters en verplegers, nadat zij zelf genezen waren, nog niet naar huis. Zij assisteerden in de hospitalen om de bevrijde en zieke ex-gevangenen geneeskundigenhulp te verlenen.

Overleden concentratiekampgevangenen

De dode concentratiekampgevangenen uit het Stalag XB

De gestorven concentratiekampgevangenen werden in of het Stalag begraven, of een groot massagraf langs de weg naar Selsingen. Ook na de bevrijding werden ze begraven in twee massagraven binnen en buiten het kamp. In 1952 werden geïdentificeerde doden (± 385) in het algemeen overgebracht naar hun vaderland. Niet geïdentificeerde doden (± 2438) werden bijgezet op het Ereveld, afdeling III, van oorlogsbegraafplaats (Kriegsgräberstätte) te Sandbostel. Het betreft onder meer: 214 doden van de kampbegraafplaats, 1126 doden van het graf aan de weg naar Selsingen, 496 doden uit de massagraven binnen het kamp, 525 doden uit het grafveld buiten het kamp, 104 doden uit het bos "Der Höhne" Bremervörde, 316 doden uit het bos bij Brillit en in december 1964 nog eens 41 doden uit het massagraf bij Brockel.

In 1949 werd de gehele begraafplaats geëgaliseerd en op nieuw ingedeeld. Daarna werden de 53 Sovjetrussische-massagraven op een duidelijk kleinere verhoogde oppervlakte tot 14 zogenaamde "Samelgräber" samengevoegd. De inrichting van de begraafplaats komt dus deels niet meer overeen met de daadwerkelijke plaats van de doden. In 1956 werd ook het herbegraven van de bijna 3000 concentratiekampgevangenen in de regio op de begraafplaats Sandbostel zo goed als afgesloten. De nationale veteranenorganisaties van krijgsgevangenen en de organisaties van overlevenden van concentratiekampen als ook de Amicale Internationale de Neuengamme zetten zich er na de oorlog voor in, dat de geschiedenis van Stalag XB niet vergeten zou worden en dat de graven van de doden van Sandbostel in een eerbiedwaardige toestand bleven. Voor hun verzorging was sinds 1946 de deelstaat Niedersachsen verantwoordelijk. Sinds 1973 wordt de begraafplaats in opdracht van de deelstaat door de gemeente Sandbostel verzorgd.

Pas in 1960 werd te Sandbostel door de Nederlandse Oorlogsgravenstichting met de identificatiewerkzaamheden begonnen in samenwerking met de Franse Opgravingmissie (Mission de Recherche des Victimes de La Guerre) speciaal ten behoeve van de Nederlandse slachtoffers tot in 1966 "de naspeuringen - mede uit pieteitsoverwegingen - werden gestaakt.

Rotenburg-Unterstedt

De in het 86th British General Hospital (86 B.G.H.) te Rotenburg-Unterstedt gestorven gedeporteerden zijn vermeld in het "Sonder-Sterbebuch für die Städtischen Krankenanstalten Bremen", Abtlg. Rotenburg-Unterstedt in Rotenburg/Hannover. In totaal zijn er 382 doden te betreuen van diverse nationaliteiten. Zij worden in een weide tussen het hospitaal en tuindorp Kleekamp begraven in 6 grafstroken. Bij deze graven was een zwerfsteen "Findling" geplaatst met de tekst: "Dem Gedächtnis von 376 Toten vieler Nationen, Gestorben 1945."

In 1952 worden de stoffelijke resten opgegraven en overgebracht naar het geboorteland of het "Waldfriedhof" aan de Freudenthalstrasse in Rotenburg. Op het Waldfriedhof rusten zij met andere slachtoffers van het nazi-regime, die door de Engelsen daarheen zijn gebracht, op een speciaal ingericht gedeelte van deze begraafplaats. Het onderhoud hieraan wordt door de gemeente Rotenburg verzorgd. Terzijde van de hier herplaatste zwerfsteen uit Rotenburg-Unterstedt is een tekstbord geplaatst met de geschiedenis van deze graven:

"Auf diesem Friedhof ruhen mehr als 300 Tote verschiedener Nationalität. Sie Sind Opfer des Nationalsozialismus und des 2. Weltkrieges. Den grössten Teil bilden damalige Insassen von Konzentrationslagern. Sie erlebten ihre Befreiung in Sandbostel. Von dort brachte sie die britische Armee in das Krankenhaus

Rotenburg-Unterstedt. Hier verstarben sie und wurden in der Nähe der Krankenanstalt beigesetzt. Ein Findling mit folgender Inschrift wurde auf dem Friedhof aufgestellt: "Dem Gedächtnis von 376 Toten vieler Nationen, Gestorben 1945."

Neuenkirchen

De in het Marine-Hospitaal gestorven gedeporteerden zijn vermeld in: "Auzug aus dem Sterbebuch des Marine-Hospitals Neuenkirchen, Kreis Osterholz, nach der Kapitulation im Mai 1945.

Aantal Nederlanders

Het aantal Nederlanders, dat uiteindelijk vanuit de buitencommando's en het moederkamp Neuengamme is geëvacueerd naar Sandbostel, valt niet exact vast te stellen. Mede doordat er geen transportlijsten zijn gemaakt van het vertrek en er ook bij de binnenkomst in het Stalag XB er registratie achterwege is gebleven. Tijdens de transporten en voettochten (dodenmarsen) overleden gevangenen werden naamloos achtergelaten. Bekenden zijn van elkaar gescheiden en in verschillende wagons vervoerd; men was niet meer in staat te denken of waar te nemen door honger, dorst, ontbering of apathie. Het aantal dodelijke slachtoffers zal daardoor zeker hoger kunnen liggen.

Cijfers in de beschrijvingen zijn integraal overgenomen, zoals deze in de voorhanden zijnde stukken zijn vermeld, zonder enige restrictie. In het overzicht van de Nederlanders, zoals opgenomen in het boek "*Nederlanders in Neuengamme*", zijn wel de overlidensplaatsen van de slachtoffers vermeld, doch bij de teruggekeerden ontbreekt de vermelding in welk kamp ze zijn bevrijd. Zo mogelijk kunnen ook nog mensen daarvan worden toegevoegd aan de diverse overzichten.

Naar Sandbostel gedeporteerd	499
Van Sandbostel naar Flensburg 19/20 april (vlucht SS)	1
Tijdens transport en t/m 28-04-45 in het kamp overleden	119
Bij de bevrijding op 29-04-45 nog in leven	379
Na bevrijding in het kamp en hospitalen overleden	193
Onbekend	10
Gerepatrieerd naar Nederland	176

Later overleden (15 binnen 3 maanden na terugkeer) 21

Ter vergelijking de aantallen aanwezige Nederlanders volgens diverse opgaven:

- a) Reconstructielijst Nederlandse Rode Kruis, zie werkrapport no. 34 d.d. augustus 1949; op 24-04-45 aanwezig 336.
- b) Volgens lijst dr. J.B. van der Weijden in het kamp gemaakt op 25-04-45: aanwezig 327.
- a) Telling op 29-04-45 na bevrijding van het kamp, Stalag XB Sandbostel blz. 208: aanwezig 346.
- b) Telling op 06-05-45 in het kamp aanwezig 239.
- d) Nederlanders in Neuengamme (d.d. april 2005) blz. 244: overleden 69 en overlevend 102, totaal aanwezig 171. Dit is in de tweede druk - uitgave december 2005 - herzien tot ca. 477.

Nederlandse zorg

Kapitein Hendrik Maurits van Walt van Praag⁶

Wanneer de oud-inwoner van Putten kapitein H.M. van Walt van Praag - meetrekkend met het Engels leger als verbindingsofficier - verlof krijgt om zijn familie te bezoeken in Putten verneemt hij van de razzia die heeft plaatsgevonden in dit Veluwe dorp. Hij zegt toe om in Duitsland uit te kijken naar inwoners van dit dorp. Wanneer hij dan ook met de bevrijding van Sandbostel een aantal bekende en uitgemergelde Puttenaren aantreft, geeft dat wederzijds verwondering. (Naar Sandbostel zijn 49 Puttenaren getransporteerd waarvan wie er 13 terug zijn gekomen.) Zij stellen een lijst samen van Puttense slachtoffers, waarmede Van Walt van Praag, na verkregen toestemming van zijn commandant, naar Putten begeeft. Deze lijst - waarop de namen van 187 overledenen - overhandigt hij aan het gemeente bestuur, waarna de lijst op 10 mei wordt voorgelezen in de kerk. Daarna gaat hij naar Breda om in overleg met de Medische Dienst van het Militair Gezag de repatriëring voor te bereiden van de groep Puttenaren naar het Academisch Ziekenhuis te Groningen. Daar echter tyfus was uitgebroken en dientengevolge het kamp onder quarantaine was geplaatst, kon dit niet doorgaan. Als later door Van Walt van Praag een transport is samengesteld voor Groningen wordt hij echter ziek en moet de leiding aan een ander overdragen. Van Walt van Praag heeft in 1993 nog een bezoek gebracht aan Sandbostel.

Reserve-kapitein Guust Boelaars⁷

Guust Boelaars gaat met Frans Prick d.d. 10 mei 1945 op zoek gaan naar dr. D. van Vugt (een Nijmeegse arts, waarmee zij actief waren in het verzet) en komt via Hamburg uiteindelijk in Stalag XB Sandbostel terecht. Daar vernemen zij het overlijden van dr. D. van Vugt en de lijdingsweg van hem en de andere concentratiekampgevangenen. Boelaars sprak met circa 35 Nederlanders en hij noteerde enkele woorden van de betreffende persoon. Terug in Nederland zond hij aan deze familie's een kort briefje. Een kleine week na hun terugkeer uit Sandbostel vertrokken Guust Boelaars en Frans Prick opnieuw vanuit Nijmegen naar het Noord-Duitse kamp. Ze hadden een tweede auto en de vereiste papieren op zak om het stoffelijk overschot van Daniel van Vugt mee terug te kunnen nemen. In de nacht van 16 op 17 mei 1945 keerden Boelaars en Prick in Nijmegen terug. Op vrijdag 25 mei werd Daniel van Vugt begraven op de begraafplaats van de Heilig Landstichting tussen Nijmegen en Groesbeek. Guust Boelaars had vanuit Nederland brieven meegenomen, die tijdig aan hem waren gezonden, voor de nog in het kamp verblijvende Nederlanders, echter een aantal brieven bereikten hem pas nadat hij alweer terug was uit Duitsland. Tragisch is het feit dat er brieven waren van vrouwen en kinderen, ouders, ooms en tantes gericht aan hun man, vader, zoon of neef - waarin deze schrijven hoe verheugd zij zijn om na een lange tijd weer iets van hun dierbare te vernemen - door Boelaars weer mee terug moest worden genomen omdat de geadresseerden inmiddels waren overleden.

Het Rode Kruis-konvooi uit Doetinchem

Op maandag 28 mei 1945 vertrok 's morgens om halfzes een Rode Kruis-konvooi, bestaande uit ca. 50 auto's - waaronder ziekenauto's, vrachtwagens en personenwagens - met medisch en verplegend personeel. Bestaande uit dr. Laterveer van het Nederlandse Rode Kruis, Oorlog, Blokhuis ds. A.G.H. Kroneman, pater F. Roelofsen, dr. Th.O.J.M. Smit, dr. A.H. Bruinsma, H. Hulshof van Loon, Zr. A. Haverkort, Zr. D. v.d. Sluis, Zr. F. de Theije, Zr. Engelhart, Zr. F. Starink en Zr. G. de Smit, met de bedoeling om in Rotenburg achter te blijven voor hulpverlening. In Rotenburg gelukt het dr. Laterveer 19 patiënten van het hospitaal Rotenburg-Unterstedt (86th British General Hospital) mee te krijgen, zodat het konvooi onmiddellijk onder medische leiding van de arts Griethuijsen naar huis kon rijden. Door de geestelijken A.G.H. Kroneman en Roelofsen, zijn lijsten vervaardigd van aangetroffen en ook van de overleden gevangenen, zij hebben families ingelicht over het lot hun echtgenoot, vader, zoon, broer etc.

Pater J. de Kever

Vanuit Groningen heeft een r.k. geestelijke: pater J. de Kever, Montfortaan, van de Pastorie Radesingel te Groningen van 16 tot 25 mei 1945 een bezoek gebracht aan het 86th British General Hospital te Rotenburg-Unterstedt. Hij heeft daar gesproken met alle Nederlandse zieken en hun namen in zijn agenda genoteerd. Zijn tweede bezoek was op 06-06-1945. (Een andere bron noemt Sandbostel.) Alle namen en adressen van de aangetroffen Nederlanders heeft hij overhandigd aan het Nederlands Informatiebureau Arbeiders Duitsland (NIAD) te Nijmegen. Ook heeft er een Nederlandse verpleegster Zr. van de Sluis, eveneens uit Groningen, in dit hospitaal gewerkt.

Niet teruggekeerden

Een van de eerste handelingen verricht door de bevrijders was het informeren van de families over de aanwezigheid van hun familielid in het kamp te Sandbostel. In het algemeen kwam het erop neer dat deze informatie inhield:

1) Een door het Centrale Informatie en Correspondentie Bureau Nederlandse Rode Kruis Markt 8 te Eindhoven verzonden bericht met tekst:

“Dat - naam - op 1 mei 1945 in het concentratiekamp te Sandbostel werd aangetroffen en men hoopte hem spoedig naar Nederland terug te brengen.”

2) Eventueel een schrijven van reserve-kapitein A. Boelaars gedateerd 13 mei 1945 dat in het kamp te Sandbostel - naam - “herstellende was en alles in het werk stelde om hem zo spoedig mogelijk naar Nederland terug te brengen.”(Het betrof hier ca. 35 personen welke door hem aangetroffen waren in enkele barakken tijdens zijn bezoek.)

3) Een schrijven uit Rotenburg van d.d. mei 1945 - naam - “ik maak het goed en ben veilig.”

4) Een schrijven van Nederlands Informatiebureau Arbeiders Duitsland (NIAD), Centraal Bureau St. Annastraat 424 Nijmegen.

5) Een bericht van predikant A.G.H. Kroneman of pater F. Roelofsen.

Wanneer ex-gevangenen niet naar huis waren teruggekeerd, bleven - veelal - verdere berichten weg. Er werd geen enkele informatie meer vernomen en familieleden vreesden, dikwijls niet ten onrecht, het ergste na de aanvankelijke vreugde van het bericht dat man, vader of zoon nog leefde. Er zijn veel hiaten en tekortkomingen geweest in het informeren van het thuisfront wat met de naar Duitsland afgevoerde mannen en vrouwen was geschiedt. De onzekerheid en de vrees tot het niet terugkeren van gedeporteerden spreekt duidelijk uit de brieven. Ook overlevenden spreken nù nog steeds hun verontwaardiging uit in het niet voorzien van een goede registratie, begeleiding en opvang door de Nederlandse regering en hulporganisaties.

Voormalig Stalag XB

Het voormalige kamp Stalag XB biedt thans een desolate aanblik. Nadat het tot 1960 als opvangkamp had gediend voor o.a. SS'ers, NS'leiders en vluchtelingen uit de DDR werden in 1974 de nog overeind staande gebouwen tot "Gewerbegebiet Immenhain" (industriegebied) bestemd en het overige deel weer als akkergebied ingericht. De nu nog bestaande 25 gebouwen van het voormalige kamp Stalag XB vallen sinds 1992 grotendeels onder monumentenzorg. Dit neemt niet weg, dat er absoluut geen onderhoud wordt verricht en de gebouwen - in gebruik als manege, dumphanandel, houthandel - in een vergevorderde staat van verval verkeren. Twee stenen gebouwen zijn in gebruik bij de gemeente Rotenburg door de afdeling wegbeheer. Het terrein en gebouwen zijn - behoudens de openbare weg - niet toegankelijk en bezoekers worden met argusogen bekeken en gevolgd. In Sandbostel en omgeving willen de bewoners niet aan de kwalijke geschiedenis van het kamp, en met name aan het concentratiekamp herinnerd worden. De geschiedenis en de plaats worden zelfs ontkend. Het plaatselijke VVV-kantoor in Bremervörde kan of wil geen informatie geven. In de gemeente is geen enkele verwijzing of handwijzer te vinden waarop Stalag XB is vermeld. Slechts voor de ingang van het industriegebied wordt verwezen naar de "Lagerkirche", welke later is gebouwd. Vóór de ingang aan de linker straatkant staat, slecht zichtbaar, een steen met het opschrift: *"Hier befand sich während des zweiten Weltkrieges das Kriegsgefangenenlager Sandbostel Zum gedenken der gestorbenen ist die Kriegsgräberstätte in Sandbostel errichtet"*. Maar geen enkele vermelding omtrent de duizenden doden ten gevolge van verhongering, gruweldaden en vermoording door de SS van concentratiekampgevangenen in Stalag XB! Een verhaal wat wordt verteld, is dat in 1974 toen het voormalige kamp als industriegebied in gebruik werd genomen men in het plaatselijke café zei: *"Wie nu nog over een krijgsgevangenen- of concentratiekamp durft te praten, moet een rondje voor de hele zaak betalen!"* Na veel politieke discussies en druk van overlevenden is er een omslag gekomen in de mening van de verantwoordelijke gemeentebesturen en het landsbestuur met betrekking tot de kwalijke geschiedenis van het kamp Stalag XB. In hoever de internationale petitie tot het behoud van het kamp in 2004 wezenlijk kan hebben bijgedragen valt niet te zeggen. Maar in december 2004 is een stichting (Stiftung Lager Sandbostel) opgericht, waarin o.a. de gemeente Sandbostel participeert, die ernaar streeft om het kamp of een gedeelte daarvan in eigendom te verkrijgen en als gedenk- en herinneringsmonument in te richten. Bij de 60-jarige herdenking van de bevrijding van het kamp - 29 april 2005 - werd bekendgemaakt, dat de stichting ca. 27.600 m² van het terrein in eigendom zal verkrijgen. Het betreft het gedeelte waarop enige barakken en het kampkerkje staan. Inmiddels heeft de koop en overdracht plaatsgevonden. In de barakken was opslag van militaire goederen van een dumphanelaar, terwijl de voormalige kampkeuken door hem werd gebruikt als schapenstal. De opstallen verkeren in vergaande staat van verval en staan op instorten. Dit ondanks het in 1992 onder "Denkmalschutz" stellen van de historische gebouwen van het voormalige Stalag XB en hospitaal. Er zal nog heel wat inspanning en financiële middelen nodig zijn om een documentatiecentrum te verwezenlijken en de barakken te conserveren en restaureren. De bedoeling is een overzicht te geven betreffende de geschiedenis van het kamp en waarvoor deze is gebruikt voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Een deel van de grond waarop het "Marlag" (concentratiekamp) was gelegen en de keuken voor niet Russische-krijgsgevangenen zijn in gebruik als opvang en asiel voor honden. De resterende grond van het voormalige Marlag is al jarenlang in gebruik als maïsveld, evenzo een gedeelte van het naast gelegen Oflag.

Het herinneringscentrum is gevestigd in: "Dokumentations- und Gedenkstätte Sandbostel e.V.", Greftrasse 5, D-27446 Sandbostel Duitsland

Noten

- ¹ E.e.a. volgens: Ein KZ wird geräumt.
- ² Stalag XB Sandbostel blz. 205/209.
- ³ Stalag XB Sandbostel blz.127 Forbes 1949, blz. 247.
- ⁴ Stalag XB Sandbostel, blz. 229/232.
- ⁵ Two weeks in May 1945, Sandbostel Concentration Camp en the Friends Ambulance Unit, Cliffor Barnard, Quaker Home Service 1999.
- ⁶ Hendrik Maurits van Walt van Praag (schuilnaam Hendriks) woonachtig in villa "Escape" Laak 24 Putten, kwam op 05-10-42 persoonsbewijzen afleveren bij drs. Friedrich (Frederik) Weinreb (V-mann, joods collaborateur) in diens woonhuis aan de Hasseltsestraat 70 in Den Haag en werd na het verlaten van Weinrebs woning op straat door de SD gearresteerd en afgevoerd naar de villa "Windekind" aan de Nieuwe Parklaan in Scheveningen. Hier wist hij een dag later te ontsnappen en via België, Frankrijk, Spanje en Portugal in Engeland te komen. Zijn vrouw en broer Norman zijn 14 dagen ingesloten geweest in het Oranjehotel en de SD verbleef in zijn woonhuis en wachtte vergeefs op Van Walt van Praag. Zie hiervoor: "De zaak Van Walt van Praag in het Weinrebrapport"
- ⁷ August (Guust) Boelaars (geb. 19-11-1908 te Tilburg, overleden te Nijmegen 08-05-1978) was sinds 1929 bevriend met dr. Daniel van Vugt. Vanaf november 1944 t/m oktober 1945 in dienst bij het Militair Gezag Nederland in de functie van reserve-kapitein in algemene dienst. Als directeur van de Stichting Herstel Betuwe was hij belast met de wederopbouw van de Betuwe. Frans Prick was inspecteur van de gemeente Politie te Nijmegen en daar later commissaris, wijzigde zijn naam in Perrick.

Bronnen

- Archief van Het Nederlandse Rode Kruis, afd. Oorlogsnazorg.
- Dr. Klaus Volland, Dokumentations- und Gedenkstätte Sandbostel e.V.
- Nationaal Archief.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. (NIOD)
- Oorlogsgravenstichting.
- Vriendenkring Neuengamme.
- Clifford Barnard, *Two Weeks in May 1945*. Quaker Home Service, 1999.
- Borgsen -Volland, *Stalag XB Sandbostel, Zur Geschichte eines Kriegsgefangenen und KZ-Auffanglagers in Norddeutschland 1935-1945*, 1991 Edition Temmen.
- Mr. D. Giltay en A.J. van de Leeuw, *Het Weinrebrapport deel I en II*, 1976.
- KZ-Gedenkstätte Neuengamme, *Ein KZ Wird Geräumt*, 2000.
- KZ-Gedenkstätte Neuengamme, *Kriegsende und Befreiung*, 1995 Heft 2.
- Vriendenkring Neuengamme, *Nederlanders in Neuengamme*, Uitgeverij Aprilis 2005 1^e en 2^e herziene druk.

Deze beschrijving van het kamp Stalag XB Sandbostel is een verkorte uitvoering van hetgeen wat ik inmiddels over het kamp en de hier ingesloten Nederlanders heb kunnen verzamelen. Bijzonder geïnteresseerd ben ik in de persoonlijke belevenissen van de mensen die Sandbostel hebben meegemaakt. Mocht u aanvullende gegevens of vragen hebben, neem dan contact mee mij op via e-mail damheinst@kabelfoon.nl

Piet Dam

Adressen

Gedenkstätte Lager Sandbostel
Greftrasse 3, D-27446 Sandbostel Duitsland, + 49 (0)4764-22 54 810
www.gedenkstaette-lager-sandbostel.de, info@stiftung-lager-sandbostel.de

KZ-Gedenkstätte Neuengamme
Jean-Dolidier-Weg 75, D-21039 Hamburg Duitsland, 040-428 131 500
www.KZ-Gedenkstaette-Neuengamme.de, Neuengamme@kb.hamburg.de

Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, Afdeling Oorlogsnazorg
Leeghwaterplein 27, 2521 CV Den Haag Nederland
Postbus 28120, 2502 KC Den Haag Nederland, 070-4455666
www.rodekruis.nl, hQ@redcross.nl

Oorlogsgravenstichting
Zeestraat 85, Den Haag Nederland
Postbus 65981, 2508 CR Den Haag Nederland
www.ogs.nl, info@ogs.nl